

Boris ILIJANIĆ

HERCEG NOVI – ISTORIJSKA RASKRŠĆA URBANOG RAZVOJA DO 1918.

Ključne riječi: arhitektura, urbanizam, urbani razvoj, Stari Grad, Gornji Grad, Španjola, Herceg Novi

Uvod

Herceg Novi je grad ili gradsko naselje koje se razvijalo u vremenskim ciklusima, značajnih vojno strateških momenata. Ti historijski momenti su nekad bili važni i odlučujući za gradnju i razvoj grada; oni su bili raskršća i uslov za dalji kontinuitet urbanog razvoja. Sigurno je da je strateško vojni položaj, lokacija utvrđenog grada dugi niz vjekova bila osnovni i dominantni interes njegovog opstanka.¹ Naime, kontrola ulaska brodova u Bokokotorski zaliv je bio interesni imperativ svake naredne uprave sve do 1918.god. Savremena održivost jedne urbane aglomeracije, grada, je proces saznanja i znanja u njegovom proučavanju; *prošlosti*: urbana geneza,² *sadašnjosti* : analiza aktuelnog

---

1 »Hoće li grad nestati ili će se cijela planeta pretvoriti u golemu urbanu košnicu? (To bi, uostalom, bio samo jedan drugi način nestanka.) Mogu li potrebe i želje koje su ljude natjerale da žive u gradovima ponovo oživjeti, na jednom višem stupnju, sve ono što su Jeruzalem, Atena ili Firenca jednom obećavali? Ostaje li nam još uopće izbor između Nekropolisa i Utopije: je li moguće sagraditi novi grad koji će, oslobođen svojih unutrašnjih suprotnosti, obogatiti i potaći ljudski razvoj?«, Mumford, Lewis – „Grad u historiji“, Naprijed, Zagreb, 1988.god.

2 »Da bismo mogli položiti nove temelje urbanog života, moramo najprije, shvatiti historijsku prirodu grada i razgraničiti njegove prvobitne funkcije, one koje su iz njega proizašle, od onih koje se možda tek sada javljaju. Da bismo, u našoj svijesti, učinili hrabar skok u budućnost, nije li nam potrebno da zađemo u duboku prošlost? Velik dio naših sadašnjih planova, od kojih se mnogi ponose svojom »suvremenošću« i »naprednošću«, su samo žalosne mehaničke karikature urbanih i regionalnih oblika koje bismo mi sada mogli ostvariti. Trebalo nam je više od pet tisuća godina da bar djelimično shvatimo prirodu i dramu grada, pa će nam sigurno biti potrebno još duže razdoblje da iscrpimo njegove još uvijek neostvarene potencijalne mogućnosti.« Mumford, Lewis – „Grad u historiji“, Naprijed, Zagreb, 1988.god.

stanja³ i *budućnosti*; funkcionalno planska projekcija. Ovaj separat govori o prvoj kategoriji, o prošlosti Herceg Novog, kao prvoj komponenti urbane održivosti.

Citiranje dijelova kapitalno svjetskog dijela Lewisa Mumforda, „Grad u historiji“, podstiče nas na razmišljanje o urbanom razvoju grada Herceg Novog, na možda jedan novi izazovan način. Postanak grada kao opšte priznata tradicionalna teorija u naučnim krugovima; poljoprivreda, naselje, religija, hram, grad... ozbiljno je poljuljana rezultatima nalaza iz 2000 i 2002. god. najstarijeg ljudskog naselja Gobekli Tape⁴ datiranog 12.000-9.000 B.C. Naime, dokazana je teorija postanka grada po drugoj hronologiji; naselje, religija, hram, poljoprivreda, grad... , a što će imati velikog uticaja na dalja proučavanja urbane geneze gradova.

---

3 „Čitavo pitanje prirode grada vrti se u zatvorenom krugu ako tražimo samo čvrste građevine opasane zidom. Da bi smo se približili prvobitnom gradu, potrebno je, po mom mišljenju, dopuniti otkrića arheologije koja u najdubljim slojevima iskapa prve, još nejasne tlocrte buduće urbanizacije. Želimo li prepoznati grad, moramo ići unatrag, od najpotpunijih poznatih urbanih struktura i funkcija do njihovih prvobitnih komponenata, ma koliko daleko one bile u vremenu, prostoru i kulturi od prvih iskopanih nalaza. Prije grada postojao je zaselak, svetište, selo; još prije svega toga postojala je sklonost prema društvenom životu koja je očigledno zajednička čovjeku i mnogim drugim životinjskim vrstama.“, Mumford, Lewis – „Grad u historiji“, Naprijed, Zagreb, 1988. god.

4 <http://www.urgeschichte.org/DieBeweise/GobekliTepe/gobeklitepe.htm>

1.- Kanli Kula, 2.- Potkovičasta kula, 3.- Izvor Karadža, 4.- Zapadna vrata/turska kapija/, 5.- Sv.Arhanđel Mihailo, /približno na mjestu džamije koja je adaptirana od ranije crkve/, 6.- Kula Sv.Jeronima, /Begova kula/, 7.- Peraška vrata/ Kula Trnovica/, 8.- Upravni objekt, 9.- Sv.Jeronim, /približno na mjestu džamije koja je adaptirana od ranije crkve/, 10.- Sv.Leopold-hercegnovski, 11.- Zvonik Sv.Jeronim, /dio stare crkve/, 12.- Forte Mare/Abaz pašina kula/, 13.- Kula Sv.Ante, 14.- Tvrđava Mezaluna- polumjeseca /donja ravna kula/

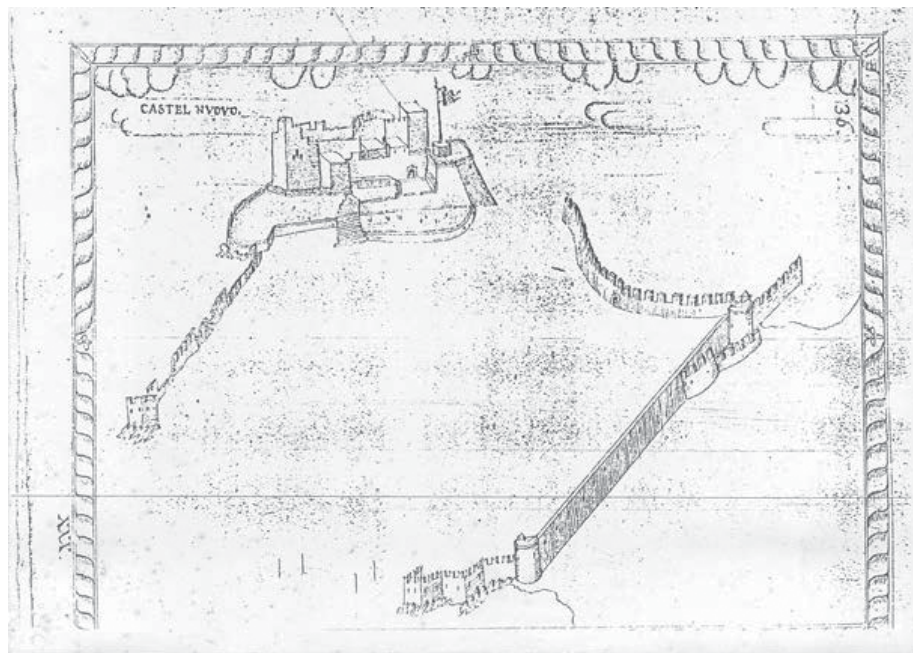
Sl. 1, Osnovna matrica grada - Stari Grad Herceg Novi/izvod iz Urbanističkog projekta revitalizacije/, autor⁵

⁵ Stari grad Herceg Novi, ranije nazivan i Donji Grad, je urbana struktura koja nosi genezu današnjeg grada. Originalni prikaz urađen 1983.god., predstavlja sintezu istraživačkih radova tokom izrade studija za revitalizaciju i obnovu poslije zemljotresa 1979.god. kao i projekciju.

Stari grad i gornji grad Herceg Novi

Prvo istorijsko raskršće urbanog razvoja Herceg Novog je povelja kralja Stefana Tvrtka I Kotromanića, Dubrovačkoj republici poslata 2. decembra 1382. god. o osnivanju grada Sv.Stefana polovinom maja iste godine u župi Dračevici na obali Topaljskog zaliva, koji ona, kao prvi susjedni grad odmah naziva Novi./ novo izgrađeni grad/. U naučnim djelima i raspravama o tom periodu nastanka je mnogo poznatih objavljenih fakata.

Prva poznata urbana struktura Herceg Novog je prostor Stari grad, lokaciono genezom, kula fortifikacija na stijeni kote 85m nad morem, danas poznata kao Kanli kula.⁶ Odlučujući prirodni faktori za začetak Herceg Novog su bili: morfologija terena, pitka voda, poljoprivredno zemljište, povoljna klima. Antropološki faktori su bili: poljoprivreda, postojeće seosko stanovništvo, morska komunikativnost, zbijeg, regionalna mreža gradova.

Sl. 2, Angelo degli Oddi Padovano, Castel Novo, (Kanli Kula), publikovano 1584 Venice⁷

⁶ Pravilović M. „Arheološko sondažna istraživanja za pripremu projekta revitalizacije - Kanli Kula“, Arheološka zbirka Crne Gore, Podgorica 1984.god.

⁷ Angelo degli Oddi Padovano, Castel Novo, „Viaggio delle Provincie di Mare delea Signoria di Venetia“, comincando da essa Venetia sino in Candiacon tutte le Terre Turchese come Ragusee, in Venetia, del MDLXXXIII, Arhiepiskopska biblioteka Udine, br. 109, objavljeno 1864.god. „Viaggio nelle provincie di Mare...“, Capo d'Istria, tip. Gius. Tondelli 1864.g., 39

Sl. 3, Kanli Kula, razvaline starog južnog ulaza, (lijevo), 1908.god.

Sl. 4, Kanli Kula, 1910.god., rentagularni ostaci inkorporacija ranije gradnje, razvaline sjevernog bedema (eksplozija skladišta baruta 1572.god. kod opsade mletačkog admiral Verniea)

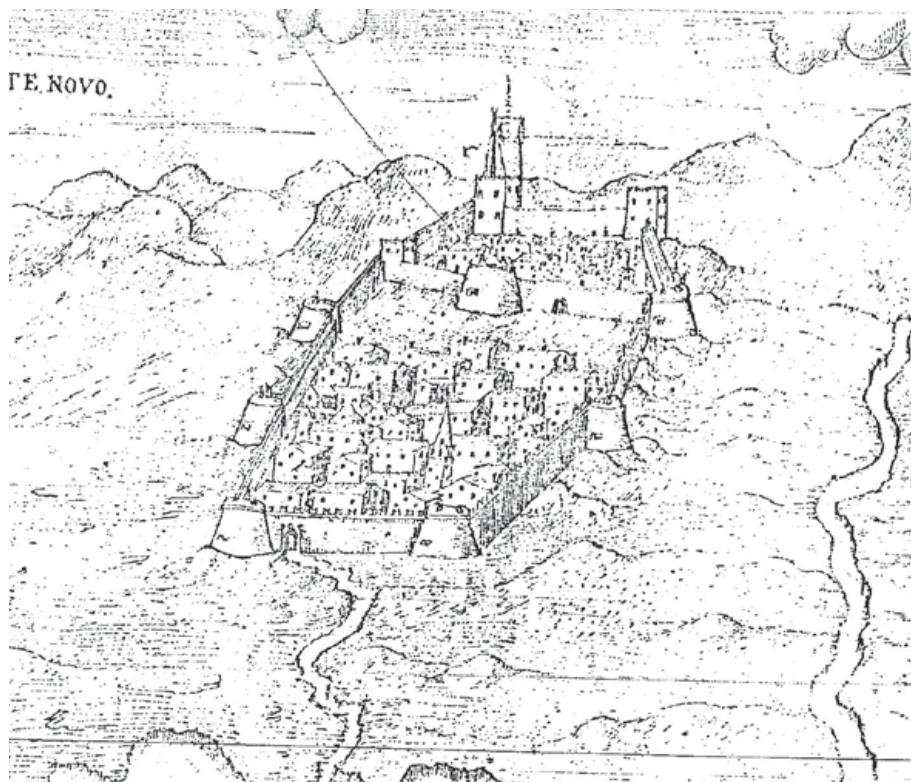
Drugo istorijsko raskršće definiše najstarija do sada poznata publikovana predstava urbane strukture grada Castel Novo, oko 1490.god. autora: **Angelo degli Oddi Padovano** u publikovano u djelu „*Viaggio delle Provincie di Mare delea Signoria di Venetia...*“⁸ objavljenog u Veneciji 1584. god. Smatra se za jednu od najstarijih (poznatih za Herceg Novi), jer je proučavanjem urbanog razvoja nekih drugih jadranskih gradova, predstavljenim u ovom djelu, posebno istraživanjem urbanog razvoja Splita, prof. Jerka Marasovića, utvrđen je period nastanka te serije grafika između 1482 i 1538. god. Grad Hercega Stjepana Vukšića Kosače Turci zauzimaju 1482. god., gdje urbana struktura prilikom zauzimanja nije pretrpjela veća razaranja, te su odmah pokrenuti opsežni radovi na dogradnjama i ojačavanjima kula i gradskog odbrambenog perimetra. Renagularni sjeverni dijelovi Kanli Kule, „in situ“, predstavljaju starije dijelove gradnje, koji su inkorporirani u ove turske preinake i dogradnje.

U periodu poslije krstaških ratova, u Evropi se primjenjivalo inovativno inženjersko arhitektonsko znanje islamske civilizacije u gradnji gradskih fortifikacionih objekata. Definitivno, u Herceg Novom se to znanje, kao veoma napredna tehnologija, prezentuje pod turskom upravom poslije 1482. god., obnovom postojećih i gradnjom novih gradskih fortifikacionih objekata, gdje je takav graditeljski kodeks primjenjen gradnjom kula i fortifikacija okruglih ili zaobljenih tlocrta i eskarpiranih zidova, koje su bolje odolijevale udarima ratnih oruđa za rušenje, za razliku od kula rentagularnih osnova.

Ovakva novina, specifično graditeljsko nasljeđe (zvonasti oblik), je jedinstveno prepoznatljivo i danas očuvano gotovo u izvornom obliku na fragmentu jugoistočne kule, fortifikacije Kanli Kula.

---

8 Kod analiza starih planova, grafika ili veduta, poznatih kartografa, izdatih u Evropi, tokom 16.vijeka, potrebno je ukazati na veoma sljedeću važnu činjenicu: Naime, svi kartografski radovi toga doba su objavljeni u zbirnim djelima /isolarima/ kartografa, putopisaca, koji su to radili za interese svojih država kao tadašnji tajni agenti u ekskluzivnim prilikama, pripremama za ratove i sukobe protiv Osmanlija: Svetog Rimskog carstva, za Kandijski rat, za Morejski rat, te ostale manje, naročito pomorske sukobe. Kartografi su pravili skice putujući po obali istočnog Jadrana sve do Krita. Ta putovanja su često bila mukotrpana, uz izradu preciznih skica gradova, obale, utvrđenja na licu mjesta. Nisu to bila turistička putovanja, za kolekciju lijepih motiva, već je to bilo sakupljanje špijunskih podataka o faktučkom stanju, naročito, neprijateljskih utvrda i gradova. Ovi crteži su se precizno izrađivali, danima, za svaki pojedini lokalitet i zahtijevali su vrijeme. Po obavljenim putovanjima oni su doručivani, precrtavani i najčešće bakrorezani i objavljivani u okviru knjiga /isolara/ ili sličnih publikacija i postali javni mnogo godina, ili vjekova, kasnije tek nakon ukidanja njihove tajnosti. Iz ovih razloga, godina izdavanja ili štampanja, te davanja u tadašnju javnost takvog djela, sigurno nije odražavala godinu nastanka plana, grafike ili vedute. Realni odraz vremena sa njihove predstave je bio mnogo raniji, i do 150 godina od objavljivanja. Mnogi planovi, koji nose kasnije datume izdavanja su često bili precrtavani u za to specijalizovanim grafičkim radionicama. Nasuprot lokacije Herceg Novog, sa druge strane hercegnovskog zaliva, je staro naselje Porto Rose, mjesto, koje nikada nije bilo pod upravom turske države. Upravo su tu lokaciju, a naročito stari kaštio-stražarnica cca.85m iznad Rosa (ostaci uklonjeni početkom 21 vijeka radi nove gradnje) koristili, pomenuti „putnici“ zapadne Evrope, kartografi za nesmetano skiciranje relevantnih podataka sa turskog utvrđenog Herceg Novog, i njegove okoline. Za razliku od okolnih gradova od 16 v. do kraja 19 v. za Herceg Novi je urađeno do sada poznatih preko 40 planova, veduta, grafika, koje se nalaze u arhivama Venecije, Madrida, Beča i malo istraženim arhivama Istantbula.

Sl. 5. Angelo degli Oddi Padovano, Castel Novo, publikovano 1584 Venice⁹

Mikrolokacijom grad toga vremena nije dosezao do obale mora. Urbani sklop grada je bio definisan dvijema cjelinama. Sjeverni dio, je zauzimala jaka tvrđava, na lokaciji današnje Kanli kule, dakle gradska Citadela, poslednja linija odbrane grada, sa vratima prema južnom dijelu grada, podgrađu. Imala je četiri jake vanjske ugaone kule, od čega su dvije sjeverne i zapadna rentagularne osnove, dok je jugoistočna kula oblikom zvonasta (Sl. 6). Zvonasta je i kula koja je štitila ulaz u Citadelu iz grada, dakle u južnom perimetru citadele.

Južni dio urbane strukture je podgrađe koje je kasnije prostorno dodato Citadeli i opasano gradskim perimetrom. Gradski odbrambeni perimetar koji se naslanja na Citadelu je ojačan sa dvije kule u zapadnom zidu, dvije u južnom i jednom u istočnom. Sve te pomenute kule su zvonastog tipa. Unutar perimetra predstavljena je simbolična urbana morfologija, sa stambenim i javnim objektima kao i vjerski objekat, gdje dominira vertikala zvonika (Sl. 7 i 8) uz jugoistočni dio gradskog perimetra. Iako je,

⁹ Angelo degli Oddi Padovano, Castel Novo, "Viaggio delle Provincie di Mare delea Signoria di Venetia", comincando da essa Venetia sino in Candiacon tutte le Terre Turchese come Ragusee, in Venetia, del MDLXXXIII, Arhiepiskopska biblioteka Udine, br. 109, objavljeno 1864.god. „Viaggio nelle provincie di Mare...”, Capo d'Istria, tip. Gius. Tondelli 1864.g., 39

na sjeverozapadnom tornju Citadele istaknut simbol turske uprave, on je kod ovog zvonika izostao, što može ukazivati da se ipak radilo o crkvi. U jugozapadnoj zoni se primjećuje manji zvonik, koji je indikovao u nekim malo kasnijim predstavama grada. Ovo upućuje i na drugi vjerski objekat u urbanoj strukturi (Sl. 10).

Iako je predstava na slici 5 simbolična, može se konstatovati da su tadašnji graditelji koristili prirodne faktore kako bi izgradili ovaj urbani opus. To su prije svega faktori reljefa i morfologije terena, gdje se kule vješto postavljaju na stjenovite mase terena, a potom i faktor blizine morske obale do koje se stiže kroz južnu kapiju (Sl. 9), stazom ili putem serpentinskog karaktera. Ta serpentina označava udaljenost južnog perimetra od mora, kao i strmenitost terena. Definitivno ovaj urbani sklop je velikim dijelom nasljeđe morfologije grada još iz najprosperitetnijeg perioda Hercega Stjepana. Za predaju grada bez borbe ili sa malim žrtvama Turci su tokom svoje uprave davali beneficije lokalnom stanovništvu.

Sl. 6, Kanli Kula, jugoistočna kula

Sl. 7, Zvonik Sv. Jeronima, Stari grad, lokacija starog zvonika uz stari jugoistočni primetar

Sl. 8, Zvonik Sv. Jeronima, Stari grad, lokacija stare crkve i zvonika uz jugoistočni primetar prije 1837. god., akvarel iz fonda crkve Sv. Leopolda.

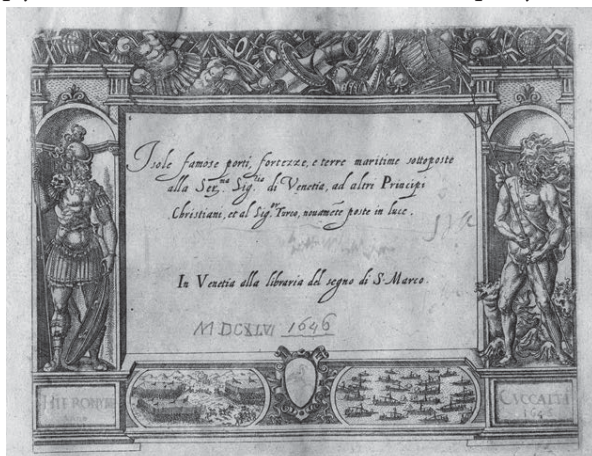

Sl. 9, Relikt gradskih vrata u starom južnom primetru

Sl. 10, Statua Bogorodice, na južnoj fasadi objekta austrougarske pošte (Forte Mare), kao reminiscencija na raniji sakralni objekat ili kulu

Treće istorijsko raskršće urbanog razvoja Herceg Novog je sintetizovano u prikazu Herceg Novog u isolaru »*Isole famose porti, fortezze, e terre maritime sottoposte alla Ser.-ma Sig.-ria di Venezia ad altri Principi Christiani, et al Sig.-or Turco noudmete poste in luce*«, autora **Giovani Francesco Camocio**, publikovano 1572.god. Kopija se nalazi u Palacio Real di Madrid, Španija.

Sl. 11, Giovani Francesco Camocio, isolar, izdanje 1646.god. L.S.Marco, Venezia

Sl. 12, *Giovani Francesco Camocio, isolar, izdanje 1646.god. L.S.Marco, Venezia*¹⁰

Prikaz odražava urbani sklop grada tokom napada španske flote pod komandom admirala Anrea Dorie na Herceg Novi 1538. god. Kopnenu opsadu čine italijanske i francuske trupe, pješadija i konjanici, dok opsadu sa morske strane čini španska flota. Jasno su istaknute španske pomorske zastave na krmi svih brodova.¹¹ Komandno mjesto osvajača je naznačeno u donjem lijevom uglu gravure, sa šatorima i komandnim stolom za planove napada, gdje je grafički naznačen i sam komandant napada (Andrea Doria?). Lokaciono to mjesto se nalazi na desnoj obali ušća rijeke Sutorine u more, blizu izvora pitke vode u stijeni, što je i simbolično nacrtano ljudima koji kleče i prikupljaju vodu u posude. Istina je da su to današnji izvori kod „rupa“ i kod kuća Katića, i da su vrela nisko uz morsku obalu.

Urbani sklop grada ima jasnu nasljeđenu matricu iz ranijeg perioda, ali je on i razvijeniji i opsežniji. U sjevernom dijelu je glavna tvrđava, Citadela, sa jakim ugaonim kulama. Ispod Citadele je grad sa stambenim i sakralnim objektima. Primjećuju se najmanje dva sakralna objekta, uočavajuća minareta. Grad je okružen gradskim perimetrom sa kulama kao i u ranijem periodu. Međutim turska uprava je za 56 godina vlade, izgradila novi južni bedem sa dvije nove kule u njemu, gdje je jugoistočna bila značajnog volumena. Južni bedem je izgrađen

¹⁰ Prikaz opsade Herceg Novo od strane španske flote 1538. god.

¹¹ Nakon izgubljene pomorske bitke 1538. god. od strane turskog admirala Hajredina Barbarose, kod Prevaze u Jonskom moru, čemu je razlog bio smišljeno povlačenje iz boja glavnog đenovskog ratnog broda i ostavljanje bojnog polja nejakim Venecijancima, Đenovljanin admiral Andrea Doria kao odmazdu za taj poraz, a u ime španskog kralja i kralja Svete lige Karla V, pomorskom flotom zauzima Herceg Novi koji je bio pod turskom upravom.

kao potpuno nova konstrukcija, dok je raniji južni perimetar postao unutrašnji bedem sa prolazom u staru kulu. Taj prolaz je povezivao gornji i donji dio grada. Dakle, grad je imao tendenciju širenja prema jugoistoku i istoku. To je dozvoljavala konfiguracija terena, dok je sa zapadne strane to bilo teško izvodljivo zbog stijenskih masa i strmih litica. Urbana suprastruktura je gusta i zbijena, te ima po nekoliko etaža, što nam govori o pojavljivanju manjka prostora za nove objekte unutar zidina. Ovo je trenutak kada grad svojom urbanom matricom počinje da izlazi iz svog korpusa.

Iako gore navedeni prikaz jasno pozicionira sve bliže gradove i lokalitete Herceg Novom, kao što su Kotor, Risan, Perast, Rose i sl. Nema naznake o gornjoj kuli Herceg Novog ili začetku Gornjeg grada.

„Neke od grafika Camotia i Rossacia, ipak u začetku notiraju minornu građevinu na „gornjem“ brijegu iznad Starog grada. Isto tako je i na grafici, koju je objavio *W. Barents*, publikovanoj 1595. god.

Ovo upućuje na razmišljanja da je taj dio šireg područja grada Castel Novo, bio prepoznat za neku od vojnoodbrambenih funkcija. Kula koja je kod Barentsa i dijelom Camotia, jasno predstavljena, je pravilne pravougaone osnove, sa odbrambenom krunom građenom u stilu toga doba. Bila je visoka sa otvorima za oružje i ratna oruđa na najvisočijoj etaži.“¹²

Sl. 13, Simone Pinargenti, "Isole che son da Venetia nella Dalmatia", Castel Novo, publikovano 1573. god. Venice

¹² Boris Ilijanić, "ŠPANJOLA, Herceg Novi - Gornji grad, URBANA GENEZA I REURBANIZACIJA", ISBN 978-9940-9257-1-0, CIP Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, 2012.god.

U isolaru koji je publikovao S. Pinargenti, a kasnije precrtavao i G. F. Camotio jasno se ističe pomenuta kula na vrhu brda.

„Međutim grafike, koju je izdao Barensts, 1595.god., kao i grafika koju je izdao Rosaccio, 1606. god. ili je to već njena kopija, zatim grafika, koju je izdao **J.Peters** 1686. god., koja je definitivna kopija Rosaccia, definišu prve začetke gradnje na lokaciji brežuljka gdje je danas Gornji grad – Španjola.“¹³

„Ovo, definitivno znači, da je za vrijeme prve turske vladavine od 1482. god. do 1538. god. na brdu koti 165 m iznad mora, bila jednostavna četvorougona kula, začetak Gornjeg grada. U to doba turska vlast, aktivnije gradi na toj koti i dodaje još jedan /vjerski?/ objekat, a odlučujući motiv je bio strateški položaj za nova ovaj put vatrena oružja, topove, kao i obližnji izvor pitke vode.“¹⁴

Ovo je sve bila dobra podloga Andrea Dorie da posle zauzimanja Herceg Novog, naredi podizanje utvrđenja na vrhu pomenutog brda. Lokacija je bila izazovna, dominantna, morfologija terena izrazito strma, a uz sve tu je bio i izvor pitke vode. Prve potvrde novoizgrađenog utvrđenja, Gornji grad, kako to navodi Tomo K. Popović, prenose izvještaji Andrea Doriji u Bariju, o gubitku Herceg Novog, ponovnim zauzimanjem od strane Turaka 1539. god.:

Sl. 14, W.Barents, Botra di Castarro, publikovano 1595. god

¹³ ibidem

¹⁴ Boris Ilijanić, “ŠPANJOLA, Herceg Novi - Gornji grad, URBANA GENEZA I REURBANIZACIJA“, ISBN 978-9940-9257-1-0, CIP Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, 2012.god.

„Ovaj brod bijahu unajmili u Dubrovčana isti Turci, da po ugovoru predaje, preveze zarobljenike gdje sami žele. Između ovih zarobljenika bijahu i neki oficiri, a među njima i kapetan Mendoza, koji je morao da ispriča vojvodi Doriji sve tanko potanko i opsadu grada, i borbu, i predaju, i koliko ih je tačno izginulo, i koliko ostalo u životu i što se sve s njima dogodilo. Na sve ovo Mendoza mu je otprilike odgovorio: Već vam je poznato, kako je prvog avgusta ove godine stigao pod nesretni Herceg Novi, Hajredin Barbarosa sa silnijem brodovima, gdje ga iščekivahu tri paše sa bezbroj pješadije i konjanika. Dok on ne stiže, mi se ovijeh paša ni najmanje ne bojasmu, jer ne imadahu krupnijeh topova, sa kojima bi nam mogli da naškode. Ali, čim stiže Barbarosa, odmah iskrca on, na kraj, svoju jaku vojsku i preko osamdeset, što višijeh što manjijeh topova, te navali na ojađeli grad sa sviju strana. Arbanaški paša udari sa vojskom sa istoka, hercegovački sa sjeverozapada, a bosanski Valman sandžak, zajedno sa Hajredinom, sa sjeverne strane grada. S mora pak pomorski zapovjednik Sabeko udarao je neprestano iz topova na grad, rušeći mu tako gradske zidove i nevoljene naše kuće.

Po vašem odlasku iz Herceg Novog, mi smo po vašem nalogu, odmah utvrdili grad jakim zidovima, a okolinu šančevima i meterizima. Također po vašoj naredbi i po nacrtu¹⁵, što ostaviste, na brežuljku jednom podigosmo tvrđavu i prokrčismo iz grada do nje podzemni put¹⁶, kuda se u skrajnjoj nevolji unosaše u nju sve, što nam trebovaše. Tvrđavi, po vašoj zapovjedi, nadjenusmo ime Karlo V Car

15 U svojim pohodima po mediteranu, Anđeja Dorija, odnosno njegovi zapovjednici, podizali su u kratkom vremenu manja i veća utvrđenja na raznim strateškim mjestima, pogodnim za odbranu od Turaka. To je očito rađeno na temelju „Pravila gradnje vojnih utvrđenja“, publikovano u „Apologia en escusasion y favor de las fabricas que se hacen por disegno del comendador Scriba en el rieno de Napoles y principate dl la delcastillo de San Telmo“, Luis Escriva, 1538. god. Građeno je po već spremnim „tipskim“ nacrtima, ili njihovim djelovima, principima, barona Gian Giacoma Dell Acaya, glavnog arhitekta Karla V, odnosno podkralja Napulja, Don Pedra di Toleda, a kasnije od 1535. god. naročito na ovim prostorima prisutnog, arhitekta Antonia Ferramolina, koji je od 1538. god. do 1549. god. u službi Andrea Dorie, unajmljen i od Dubrovnika za gradnju tvrđave Revelin. Nalazimo analogiju u sličnosti u tvrđavama regiona: Tvrđava St. Elma u Goleti/1535. god./, Tunis/, koju je Ferramolino izvorno projektovao kao triangularnu građevinu /Da li je on autor triangularne građevine Gornji grad?, zatim, Stari grad na Hvaru /1539. god./, Castello di Lecce /1539. god./, Castello di Carlo V, Crotone,/1541. god./, Castello di Carlo V, Capua, /1542. god./, Castello Carlo V, Salento, /1539. god./, Castello Carlo V, Monopoli,/1539. god./ Forte Spagnolo, Aquila,/1532. god./ Castello di Gallipoli,/1539. god./ i sl.

16 Ne može se govoriti o podzemnom prolazu, jer je nemoguće da su Španci za manje od 12 mjeseci uspjeli prokopati razdaljinu od 345 m od gornje tvrđave Herceg Novog do Gornjeg grada. Prije da se radilo o palisadama i korištenju morfologije i odlika terena, kao i mogućih prirodnih kaverni za formiranje zaštićene staze ili puta, čija trasa postoji i danas. Ovome kao dokaz više služi i opis posljednje odbrane kapetana Francisco de Sarmiento 7. avgsta 1539. god.

Izvor: „Francisco de Sarmiento, onhorseback, was wounded in the face by three arrows, but continued encouragng his men. Demolished by gunfire, the ruins of th walls were indefensible, and each time there were fewer soldiers and more Ottomans. Sarmiento, seeng this, ordered the 600 Spansh survivors to retreat. His idea was to takerefug in a castle in the lower city where civilian population had taen refuge. The withdrawal was made with perfect order and discipline, but at their arrival Sarmiento and his men found that the doors were closed. The Civilians could not open the door because it is walled but they offered a rope to Sarmiento to rise him to the walls. He responded to them: „Never God wants that I was save and my companions wee lost without me“...“ Siege of Castelnuevo, http://en.wikipedia.org/wiki/Siege_of_Castelnuevo.

rimski. I, da ne bi nje, da ova tvrđava ne branjaše grad, odista tada ne bi izdražali otpor protiv mnogo jačeg neprijatelja ni ono petnaest dana, što mu se junački oduprijesmo.“¹⁷

Ovim je potvrđeno da se Gornji grad prvi put spominje, kao značajnija fortifikaciona struktura te nosi ime kralja Španije Karla V, odnosno kao tvrđava Španjola. Međutim, detaljan opis i nacrt, /*kako se to navodi u izvještaju kapetana Mendoze*/ nije nikada pronađen. Ostaje i nevjerica da se mogla izgraditi značajnija građevina na tom području u roku od 12 mjeseci. Radilo se sigurno o popravci i dogradnji postojećih struktura. Ipak, arhivska građa govori o tome da je za svoje pomorske kampanje Karlo V, odnosno njegov admiral, Đenovljanin Andrea Doria bio dobro ekonomski opskrbljen, zlatom južnoameričkih konkvistadora. Dakle, Gornji grad je mogao tada biti izgrađen dobrom novčanom potporom, te u svom toku urbanog razvoja ipak mogao poprimiti jedan veći nivo građevinske značajnosti i važnosti, stambeno odbrambenog karaktera.

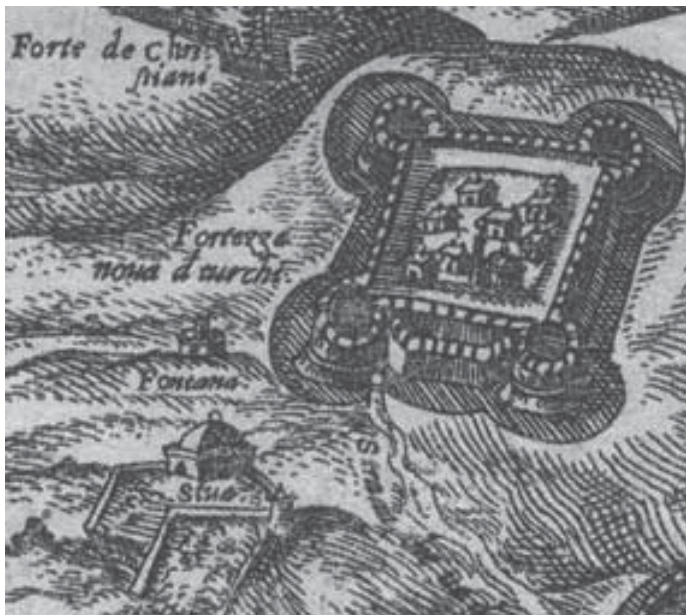

Sl. 15, Castel Novo, Joan Blaeu, bakrorezao Pierre Mortier i publikovao 1702.god. Amsterdam, detalj

Grafika, koju je crtao Joan Blaeu /1596-1673/, a bakrorezao u dim. 50x41,5 cm. i štampao 1702. god u Amsterdamu Pierre Mortier/1661-1711/ ističe, Gornji grad, kao Castello, ali kao u tlocrtu triangularna građevina, sa tri cilindrične kule okruglog tlocrta, na vrhovima osnove. Od Španaca preuzeta triangularna turska

¹⁷ Tomo K. Popović, Herceg Novi, istorijske bilješke, knjiga prva 1382-1797, Turističko društvo Orijen 1924 god. Herceg Novi.

tvrđava Gornji grad je rekonstruisana između 1539. i 1551. godine¹⁸. Gornjem gradu dodaje se četvrta kula i dio istočnog i sjevernog perimetra, najvjerojatnije poslije zemljotresa 1563. god., a najdalje do 1572. godine./Camotio (Sl. 16).

Sl. 16, Castel Novo, G.F.Camotio, publikovano 1574.god. Venice. /detalj/

Na osnovu natpisa, koji je bio na kamenoj ploči postavljenoj iznad ulaza u Gornji grad može se i reći da je četvorougona kula građena u doba sultana Sulejmana Zakonodavca /1520-1566/: „Ovu je tvrđavu, po sultanovoj naredbi, podigao Sulejman, sin velikog emira Sulejmana Hana, moćnog i čestitog viteza, čiji je brat Sinan beg, veliki vezir sultanov-neka bi poživio duga ljeta i napredovao u sreći i imanju pod zakriljem i uz pomoć milostivog Boga. - A, pjesnici, koje put ovuda nanese, neka bi, gledajući na me, zanosno kliknu: Da krasna li si, divna zgrado“¹⁹.

Definitivno, možemo zaključiti da je Gornji grad u četvorougonoj osnovi podignut u periodu između 1563. god. /veliki zemljotres/ i 1572. god. /opsada admirala Veniera, prikaz četvorougona Gornjeg grada po Camotiu/(Sl.16). Svakako da u istraživanje urbanog razvoja Herceg Novog /N42,27, E18,31/ i narušavanja njegovog normalnog kontinuiteta treba uvrstiti i prirodne uticaje, a naročito katastrofalne epicentrom bliske zemljotrese u ovom regionu:

¹⁸ Ilija Lalošević,- «Izdvojeni fortifikacioni punktovi na poručju Herceg Novog»,“Decembra 1551. god. kavalier Bernardo Navadero pisao je iz Carigrada o kastelanu kastela koji je nedavno bio podignut pored Herceg Novog.“, Biblioteka Herceg Novi, BOKA 27

¹⁹ Tomo K. Popović, Herceg Novi, istorijske bilješke, knjiga prva 1382.-179., Turističko društvo Orijen 1924. god. H. Novi

1560.god. 9 MCS, /juni 11, , Kotor ,...U Kotoru je 11 tog mjeseca bio potres koji je uzrokovao velika razaranja i gubitak života. Mleci su onamo poslali stručnjake te će, procijene li ovi da je šteta nepopravljiva, srušiti grad i sagraditi novi na obližnjem otoku. S.C.K. Veličanstvu kralju, gospodaru našem od tajnika Garcije Hernandezza, 26.06.1560. “²⁰

1563.god. 10 MCS, /juni 13, 12.00 h, N42,4 – E 18,8/

1608.god. 10 MCS, / juli 25, N42,4 - E18,7 /

1608.god. 9 MCS, / sept. 15, N42,5 - E18,6 /,

1632.god. 9 MCS, / N42,4 - E18,4 /,²¹

Ta jaka razaranja su značajno uticala na izvornu urbanu morfologiju, naročito na gradski odbrambeni perimetar sa kulama u njemu, te se on bitno mijenjao, rekonstruisao i odstupao od svoje ranije regulacije.

Četrto istorijsko raskršće urbanog razvoja Herceg Novog definiše venecijanski tajni plan grada pod turskom upravom, a koji je publikovan kada je sa njega skinut veo tajnosti, dakle posle 1687.god. zauzimanjem venecijanskog generala Cornera i uvođenjem mletačke uprave. Naime, taj plan koji je potpisao nepoznati autor (Nicolo Ercholomini?), mnogo govori o urbanom slopu nastalom u prethodnom 149-godišnjem periodu otomanske vladavine. Turska uprava je željela da grad širi prema jugoistoku, od dijela zvanog Sv. Chiara, južno od izvora Karadža i tu su rađeni opsežni radovi naročito u gradnji novog perimetra, koji se protezao od Begove kule (Kula Sv. Jeronima), danas Gradska muzika, do današnjih Vojničkih banja, pa obalom do kule Sv. Antuna i Donje ravne kule (Mezzaluna). Međutim, graditelji su prenebregli podvodnost tla, tako da se aktiviralo klizište u tom dijelu, gdje je u mnogim mletačkim grafikama ta zona naznačena kao »*terra cadente*« a ostaci perimetra kao »*vestiggi mura antica*«. To je rezultiralo povlačenjem opsega grada na ranije granice perimetra u liniji kula Trnovica-Gradska muzika. Značajna građevina iz doba turske uprave je i istočna kula Trnovica, današnji zasvođeni prolaz od 1687. god. nazivan i Peraška vrata.

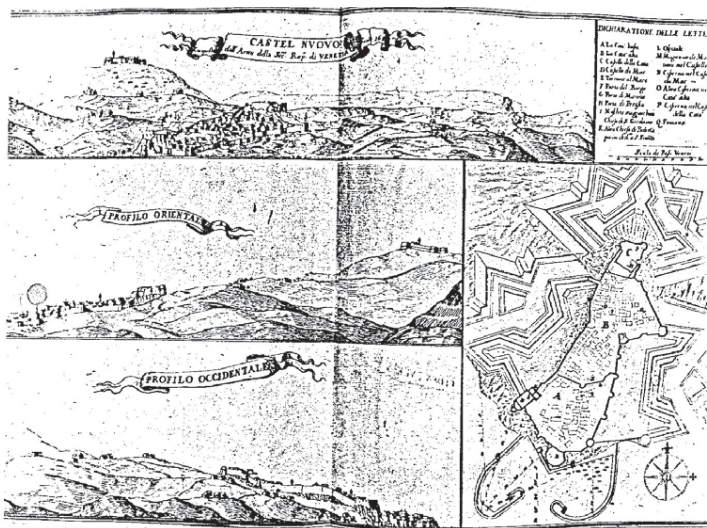
Aktuelni urbani sklop tog perioda čini jaka tvrđava na sjevernom dijelu perimetra, Kanli kula (Krvava kula), rekonstruisana na postojećoj prostornoj matrici iz ranijeg perioda, sa ostavljenim urušenim stanjem sjevernog zida poslije eksplozije. Epitet Krvava kula, ova obimom značajna fortifikacija je vjerovatno dobila poslije 1572. god. kada je tokom opsade hrišćanske flote, pod komandom mletačkog admirala Verniea, došlo do nesretnog aktiviranja depoa baruta u njoj i ogromne eksplozije gdje je stradalo mnoštvo posade. Zapadni gradski perimetar gdje su pojedinim dijelovima bedema su otkrivene i uzdužne kamenom zasvođene komunikacije, ispod glavnog grudobrana, sa potkovičastom kulom podignutom na strmoj stijenskoj masi (vjerovatno kao ostatak ranije kule), te gradskim vratima, proteže se do tvrđave na obali mora, Abaz pašina kula (Forte Mare). Ona je konačno dodata gradskom perimetru, ranije definisana kao »donja kula«, izdvojeni fortifikacioni kompleks,

²⁰ Mirjana Polić Bobić, - „Među križom i polumjesecom-dubrovačke dojave španjolskome dvoru o Turcima u XVI stoljeću“, naklada LJEVAK, 2000. god., NSK, Zagreb, ISBN 953-178-128-1

²¹ R.Bašović: „Katalog potresa Sr.Crne Gore 518.-1901.“, Titograd, 1973.

na atraktivnoj stijeni sa obližnjim izvorom vode, gdje su se i u ranijim periodima gradili objekti tipa osmatračnica, stražarnica i odbrane. Ove građevinske aktivnosti su vidljive i danas, (negdje u literaturi stoji da je to gradnja iz bosanskog perioda), u obnovljenoj i rekonstruisanoj tvrđavi Forte Mare, vertikalni podzemni prolaz od mora do podzemlja tvrđave. Južni perimetar je konačno definisan spajanjem Abaz pašine kule (Forte Mare) i Donje ravne kule (Mezzaluna)²². Na ovaj način je grad zaokružio svoj urbani kompleks sa morske strane, konačno silazeći na morsk obalu.²³ Istočni gradski bedem je poslije klizanja tla u zoni »Bonturin« bio »povučen« na približno staru poziciju i regulaciju sa pet karakterističnih toriona. Sama urbana struktura, unutar gradskih zidina, odražava urbanu regulaciju ulica, trgova (gornji i donji) oko sakralnih objekata, javne i stambene zgrade. Prisutna je komunalna opremljenost prostora vodovodom, cisternama, česmama, kao i objekata za život sa baščama i vrtovima.

U ovom periodu, zatrpavanjem šanca i bujičnog vodotoka koji se protezao duž zapadnog gradskog bedema, ukidanjem pokretnog mosta na gradskoj kapiji (Porta di Borgo), grad izlazi na zapadnu zaravan, trgovište i formira se zapadno podgrađe. Dakle već od kraja 17. vijeka, grad se i formalno se grad širi na zapad van gradskog odbrambenog perimetra. Ovaj urbanistički trend će se nastavljati do današnjih dana gdje je grad u 21. vijeku stigao do sutorinskog polja.

Sl. 17, N.A. autor Castel Nuovo, veduta, 1689, BMV, cod.It. VII-94/1051/, pg 23, zbirka mr.Jovica Martinović, Kotor

22 Turska Donja ravna kula ili mletačka Mezzaluna se u narodu pogrešno naziva Citadela, po obližnjoj zoni grada Citta Della...(zona Bassa). (Sl. 17, A-Citta Bassa, B-Citta Alta.). Prava gradska Citadella je bila Kanli Kula, a što se sve vidi u nekim mletačkim grafikama iz ovog perioda. - pp. autor

23 Južni perimetar, danas vidljiv samo ispod kote nivelete zone „lungo mare“, do mora, jer je visočiji dio srušen za vrijeme Austrougarske gradnje trase željeznice oko 1903. - pp. autor

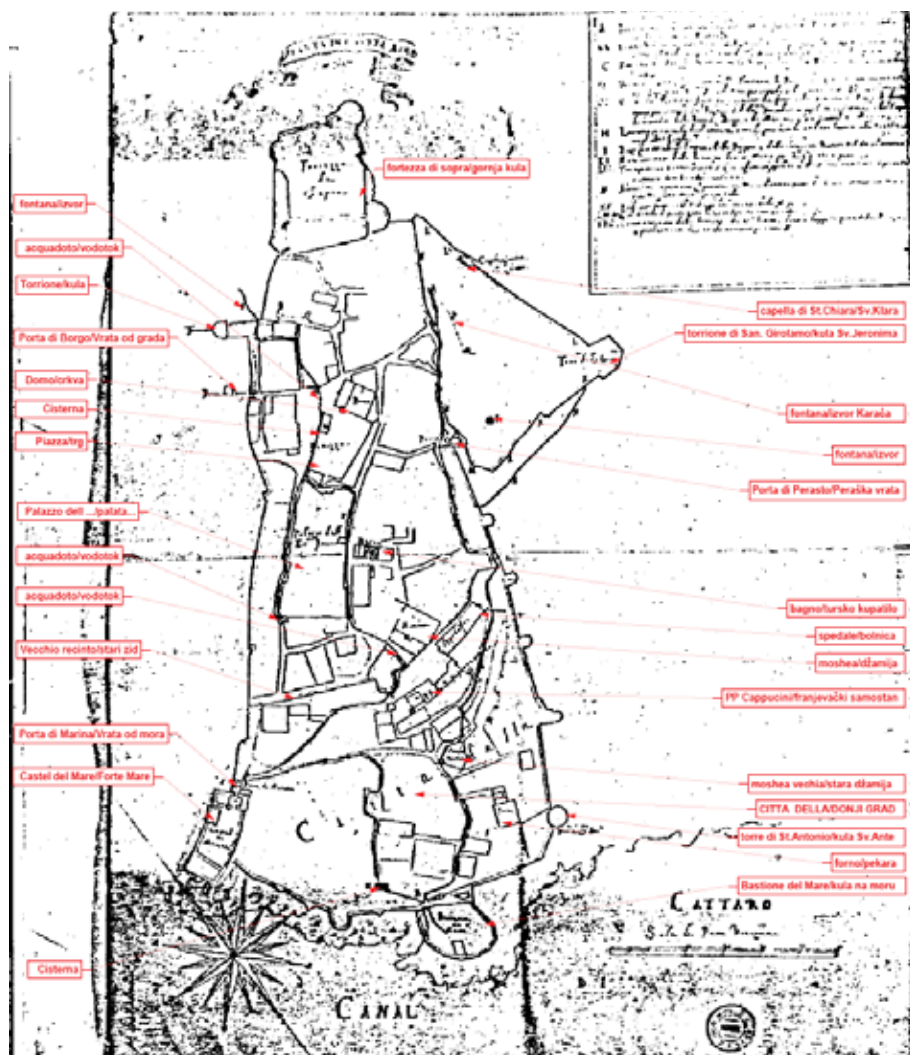

Sl. 18, Veduta Castel Novo, veduta, 1689, BMC, Cartografia c. 28/48²⁴

Važno je istaći da se u ovom periodu javlja prvi urbanistički plan za Herceg Novi (Sl. 17), urađen odmah nakon zauzeća od strane Mlečana sa jasnim planskim naznakama potrebe izgradnje nove luke oko tvrđave Mezzaluna. Ovaj urbanistički plan daje i smjernice za izgradnju šančeva za buduću odbranu grada. Od tog vremena do danas opseg perimetra grada (Stari grad) nije se mijenjao. On kako tada tako i danas zaokružuje površinu od cca 7,00h.

Gornji grad ili po narodu tvrđava prozvana Španjola, kao jako solidna gradnja, promjenom uprave nije doživjela značajne prepravke i dogradnje, naročito na njenim bedemima i kulama.

24 Lalošević Ilija, - „Fortifikaciona arhitektura Herceg Novog“, Biblioteka, Herceg Novi, BOKA 26, 2006.god.

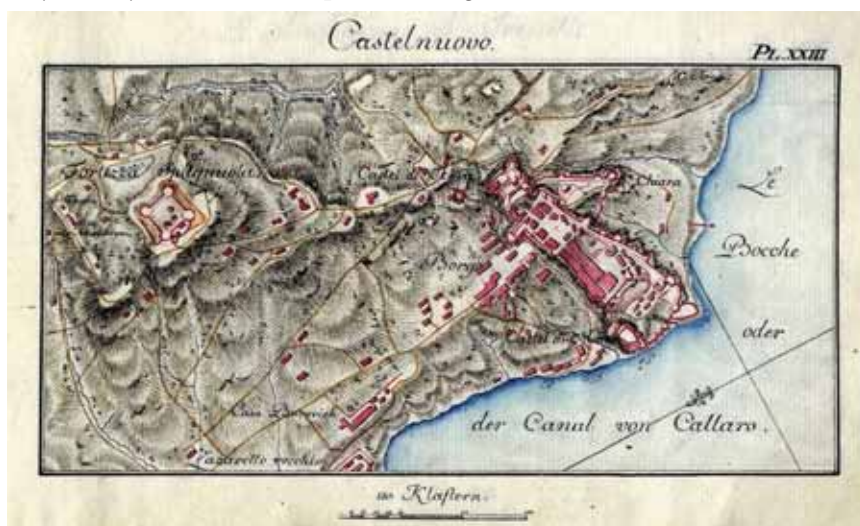

Sl. 18, Nicolo Ercholomini/?, Castel Novo, plan, 1700. god. Museo Correr, Venezia, P.D.-C.845/9, zbirka – mr Jovica Martinović, Kotor

Peto istorijsko raskršće urbanog razvoja Herceg Novog odražava prisutnost industrijske revolucije i inženjerstva u Evropi. Taj uticaj iz centralne Evrope stiže Napoleonovim osvajanjima, ukidanjem Mletačke i obližnje Dubrovačke republike, pa gubljenjem tadašnjih tradicionalnih vrijednosti života i »probijanjem« novih naprednih ideja u svim sferama gradskog života. Ovaj trend se još intezinije nastavlja pod austrijskom i austrougarskom upravom od 1797 do 1918.

Urbana struktura centra grada (Stari grad), zadržava svoju fortifikacionu matricu. Grad se širi na zapad. Izgrađuje se Borgo (Zapadno podgrađe). Potreba komunikativnosti u makro i mikro prostoru, kao i nova saobraćajna sredstva, željeznica

i automobil, nameću nova inženjerska rješenja u prostoru Herceg Novog. Gradi se carski put 1857. koji ide od Dubrovnika do Kotora i presjeca Stari grad u nivou Porta Marina - prostor ispod samostana Sv. Franja, kao i mreža gradskih ulica u zapadnom podgrađu. Grade se magazini van gradskog bedema, u zoni Marina, u zaleđu Škvera i savremeni pristan sa kamenim lukobranom. Isto tako gradi se i željeznica 1904. Utvrđene su i duhovne potrebe pa se gradi nova crkva Sv. Jeronima 1875. godine, koja je najvjerovatnije rađena po tipskom projektu, jer jako slični na katoličku crkvu u Trebinju, kao i crkva Sv. Arhandela Mihaila 1912. Pogotovo van grada grade se mnogi javni objekti: škole, bolnica, domovi kulture, sokolska udruženja, hoteli...Ovaj period do 1918. Je pozitivno uticao da grad Herceg Novi doživi pravu raskrnicu urbanog razvoja, a što je ostavilo dubok pozitivan trag i do danas.

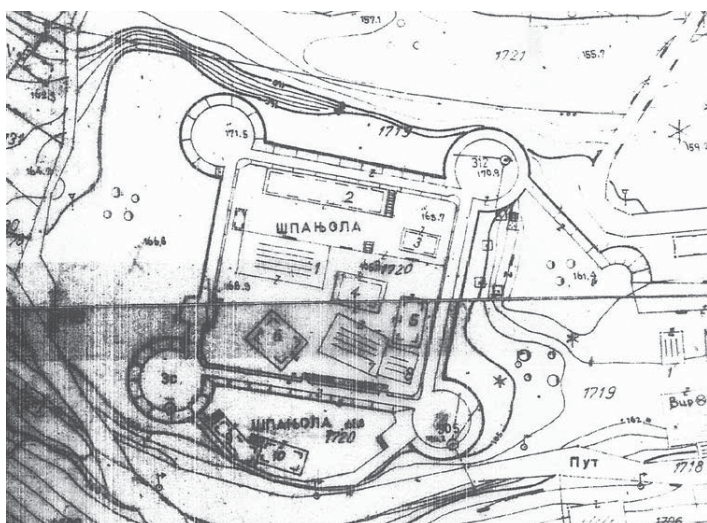

Sl. 19, N.A. Castel Nuovo, plan, cca 1805. god. pod austrijskom upravom, Krigs Archiv Wien.

Sl. 20, Prostor južno od samostana Sv. Franja, prije prolaska Carskog puta

Gornji grad Herceg Novi je dograđen za potrebe austrougarskog artiljerijskog garnizona i takav je i u današnjem obliku. Ipak u osnovnom korpusu je izgrađen pod turskom upravom kao četvorougaona građevina površine cca. 3.000,00 m², sa četiri okrugle kule, poluprečnika cca. 5,00 m na uglovima građevine. Značajna je i danas očuvana i vidljiva jaka „demir kapija“, izvorni ulaz u Gornji grad, interesantan primjer detalja arhitekture toga doba.

Sl. 21, Katastarski plan sa vertikalnom predstavom, Gornji grad - Španjola

Sl. 22, Akvel Herceg Novog sa turskom kapijom sa glavnog trga, Fedor Karascay, 1837. god. Cvito Fisković, Boka Kotorska u akvelima F. Karascay, SPOMENIK CXXXVII, Beograd, 1986. god., str. 203-241

Sl. 23, Urbani milje Starog grada sa fortifikacionim objektima, jug

Sl. 24, Urbani milje Starog grada sa fortifikacionim objektima, istok

Sl. 25, Dominanti fortifikacioni objekat iz doba turske vladavine "Kanli kula"- rekonstrukcija 1985.

Sl. 26, Fortifikacioni objekat "Forte Mare"- rekonstrukcija 1985.

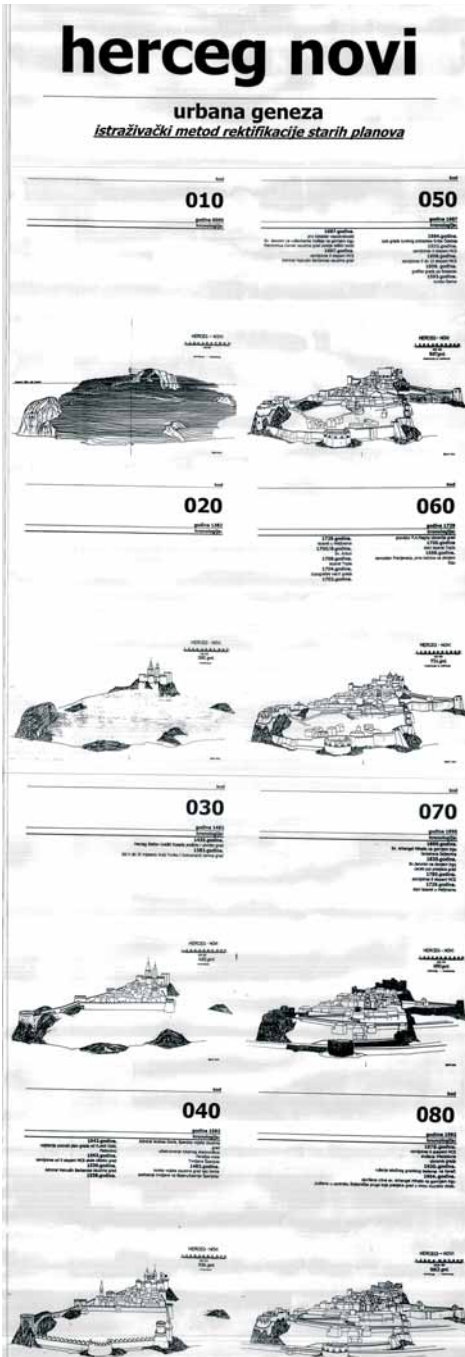
Sl. 27, Fortifikacioni objekat "Mezzaluna"- prije zemljotresa 1979. god.

Sl. 28, Austrougarska tvorevina 1861. god. - Gradská kula sa satom, na gradskim vratima iz vremena turske vladavine, rekonstrukcija 1985.

Sl. 29, Gornji grad Herceg Nov, Španjola, snimak 2012.

25

25 Ilijanić, Boris - "Urbana geneza-rektifikacija starih planova-Herceg Novi Crna Gora, Istočna obala jadranskog mora", Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, ISBN 987-9940-9257-0-3, 2009.god.

LITERATURA:

1. Brunetti, Oronzo - „Disegni di architetture militari del Viceregno di Napoli della raccolta del cardinale Antonio Perrenot de Granvelle /1517-1586/“, KRONOS, No. 11, Dipartimento del Beni delle Arti e della Storia dell. Universita degli Studi di Lecce, ISSN 1691-2361, Lecce 2008.god.

2. Camara, Alicia “Las fortificaciones del emperador Carlos V“, CARLOS V, Las armas y las letras, Granada 14 de abril – 25 de junio 2000, Sociedad estatal para la conmemoracion de los centenarios de Felipe II y Carlos V

3. Camara, Alicia “Las fronteras imperiales y la fortificacion de la ciudad de Carlos V a Felipe II“, Universiad Nacional de Educacion a Distancia (Madrid-España) 2000 web.

4. Čelebija Evlija, - „Putovanje iz Ljubinja u Dubrovnik“, 1664,
J.Radonić, „Putovanje E.Čelebije po srpskim i hrvatskim zemljama“, godišnjica Nikole Čupića, XXXI Beograd, 1912.

5. Ilijanić, Boris - “Urbana geneza-rektifikacija starih planova-Herceg Novi, Crna Gora, Istočna obala jadranskog mora”, Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, ISBN 987-9940-9257-0-3, 2009.god.

6. Ilijanić, Boris - Boris Ilijanić, “ŠPANJOLA, Herceg Novi - Gornji grad, URBANA GENEZA I REURBANIZACIJA“ ISBN 978-9940-9257-1-0, CIP Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, 2012.god.

7. Karasczay, /Karčaj/Fedor /1787-1859/, Akvareli 1837, Cvito Fisković, „Boka Kotorska u akvarelima Fedora Karascay-a, iz prve polovce 19. Stoljeća“, SPOMENIK CXXII, SAN, Beograd, 1986, 139-178.

8. Lalošević Ilija,- „Fortifikaciona arhitektura Herceg Novog“, Biblioteka, Herceg Novi, BOKA 26 2006.god. ISSN 0350-7769, COBISS CG.-ID 7761922

9. Marino, Angela - “Fortezze D’Europa, forme, professioni e mestieri dell’architettura difensiva i Europa e nel Mediterraneo Spagnolo“, atti di convegno internazionale, L’Aquila 6-7- marzo 2002, Gangemi editore spa, Roma, ISBN 88-492-0519-8

10. Oddi, Angelo degli - Padovano – „Viaggi della Provincia di mare della Signoria Venetia...“, Padova, del MDLXXXIII/1584/, Nadbiskupska biblioteka, Udine, N 109.

11. Polić Bobić, Mirjana- „Među križom i polumjesecom-dubrovačke dojave španjolskome dvoru o Turcima u XVI stoljeću“, naklada LJEVAK, 2000.god., NSK, Zagreb, ISBN 953-178-128-1

12. Popović K. Tomo,- «Herceg Novi», istorijske bilješke, 1924. Herceg Novi,

13. Poras, Gil Maria Concepcion “ Carlos V y la fortificacion de las fronteras peninsulares“, Univesidad de Valladolid, Biblioteca virtual Miguel d Cervantes, www.cervantesvirtual.com

Boris ILIJANIĆ

HERCEG NOVI – HISTORIC CROSSROADS OF URBAN DEVELOPMENT

TILL 1918

Summary

The paper Herceg Novi Historic Crossroads of Urban Development till 1918 presents a research study of urban development of Herceg Novi in the period of 1382-1918 with the particular review of the historic events by which it was significantly affected.

The first historic crossroad of Herceg Novi is linked to 02. December 1382 when the Charter by Stefan Tvrtko I, Kotromanić was sent to the Republic of Dubrovnik and in which the newly founded town St. Stefan is called Novi.

The second historic crossroad of urban structure of Herceg Novi starts in 1482 after the Turkish conquest, as it is shown in the engraving of the town of Castel Novo produced in 1490 by Angelo degli Oddi Padovano.

The third historic crossroad presents the urban structure of Herceg Novi at the time of the attack of the Spanish fleet in 1538. The witness of the event is the presentation in the *isolario* (“island book/cartography”) of 1572, whose author is Giovanni Francesci Camocio. The town had the inherited urban matrix from the earlier period, yet, it is more developed and extended.

The fourth historic crossroad of the urban development of Herceg Novi presents the town after 149 years of Ottoman reign and the establishment of Venetian rule in 1687 according to the plan signed by an unknown author. The Turkish authorities, intending to extend the town towards southeast, from the part called St. Chiara, to the south of the spring Karadža, started extensive works for building a new perimeter. However, the builders overlooked the groundwater flow in the area, so that it caused landslides and they returned the range of the town to its preceding limits. An important building of the period of Turkish reign is the eastern Tower Trnovica, at present day the vaulted passage, which in 1687 got the name *Peraška vrata* (Perast Gate).

The fifth historic crossroads comprises the period after Napoleonic conquest and abolishment of the Republic of Venice, that is the Republic of Dubrovnik to the end of Austro-Hungarian reign, 1797-1918. The urban structure of Stari Grad (Old Town) remained the same and the town spread westward. Borgo (the west suburb), and the new imperial road is built leading from Dubrovnik to Kotor, passes through Stari Grad at the level of *Morska Vrata / Sea Gate/ (Porta Marina)* where it still exists as the main route.